

The Right to Form Political Parties during the Constitutional Era and the Islamic Republic of Iran: An Analysis Emphasizing Free and Fair Elections and Geopolitical Dimensions

Mohammad Ansari¹, Mehdi Shabannia², Mansour Ali Dashti³

1. Department of Public Law, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mohammad.ansari@iau.ac.ir
2. Department of Public Law, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mehdi.shabannia@iau.ac.ir
1. Department of Public Law, CT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: ali.dashti@iau.ac.ir

ARTICLE INFO

Abstract

Article type:
Research Paper

Article history:

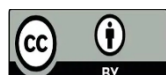
Received 5 April 2026
Received in revised form 7 June 2026
Accepted 8 August 2026
Available online 23 September 2026

Keywords:

Right to form political parties
political parties
free and fair elections
political participation

The right to form political parties is considered a crucial component of organized political participation and a fundamental pillar of democratic systems. By organizing social demands, cultivating political elites, presenting governance platforms, and fostering an environment for political competition, political parties play a pivotal role in ensuring free and fair elections. In contemporary legal systems, the relationship between party politics and elections serves as a key indicator for assessing the quality of democracy and the efficacy of the political system. However, Iran's historical experience reveals that the right to form parties has consistently faced structural, legal, and institutional challenges, which have in turn impacted the quality of electoral competition. This study, titled "Challenges to the Right to Form Political Parties in the Constitutional and Islamic Republic Eras: A Focus on Free and Fair Elections," examines the legal and institutional developments regarding political parties and their role in the electoral process. The primary objective is to analyze the status of this right within Iran's legal system and to elucidate its impact on meeting the standards for free and fair elections. To this end, the study reviews the theoretical foundations of the right to form parties in international human rights instruments and examines the status of this right across two pivotal periods in Iran's political history:

How to cite: Ansari, M., Shabannia Mansour, M. & Dashti, A. (2026). The Right to Form Political Parties During the Constitutional Era and the Islamic Republic of Iran: An Analysis Emphasizing Free and Fair Elections and Geopolitical Dimensions. *Geography and Regional Planning*, 16(3), 493-511. 132-153. <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.606455.4573>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights
DOI: <https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.606455.4573>

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

Introduction

Political parties are essential institutions for organized political participation and democratic governance. By articulating public demands, developing policy programs, selecting political candidates, and facilitating competition, parties connect civil society with state institutions and contribute to free and fair elections. The right to form and join political parties is closely associated with freedom of association, freedom of expression, political pluralism, and citizens' participation in public affairs. In Iran, however, the historical development of party politics has been shaped by legal, institutional, political, and cultural challenges. During the Constitutional Revolution, political associations and emerging parties created new opportunities for parliamentary participation, although weak institutions and political instability limited their continuity. Under the Islamic Republic, the Constitution formally recognizes the freedom to establish political parties, particularly through Article 26, while Article 6 emphasizes the role of public votes in administering national affairs. Nevertheless, legal and practical obstacles have affected the effectiveness of political parties in electoral competition. This study examines the right to political party organization during the Constitutional period and the Islamic Republic, focusing on its relationship with free and fair elections and considering its broader geopolitical dimensions.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical method based on documentary and library research. It examines constitutional provisions, legal documents, historical developments, and scholarly literature concerning the right to establish political parties in Iran during the Constitutional period and the Islamic Republic. The analysis focuses on the relationship between party rights, free and fair elections, political participation, and relevant geopolitical dimensions.

Results and Discussion

emerging political associations and parties contributed to parliamentary representation and the development of political pluralism, although instability and institutional weaknesses restricted their effectiveness. In

the Islamic Republic, the Constitution formally recognizes the freedom to establish political parties and associations under Article 26, subject to specified legal limitations. Article 6 also emphasizes the role of public votes in administering national affairs, establishing a constitutional basis for electoral participation. Nevertheless, the existence of legal recognition has not eliminated practical obstacles to effective party activity. Political, legal, institutional, and cultural factors continue to influence parties' ability to organize, compete, represent citizens, and contribute to free and fair elections. The findings further highlight the close relationship between political pluralism, freedom of association, and meaningful electoral competition. From a geopolitical perspective, party organization and electoral processes should also be considered in relation to the broader political environment. Overall, the study suggests that constitutional guarantees alone are insufficient unless supported by effective implementation, stronger institutions, and conditions that enable political parties to operate and participate fairly in electoral processes.

Conclusion

The findings of this study demonstrate that the right to establish political parties is an essential component of political participation, democratic governance, and free and fair elections in Iran. Historical developments during the Constitutional period created opportunities for political associations and parliamentary participation, but instability and institutional weaknesses limited the continuity and effectiveness of party activities. In the Islamic Republic, constitutional provisions, particularly Articles 26 and 6, recognize the importance of political associations and public participation in administering national affairs. However, the formal recognition of these rights does not necessarily guarantee effective political competition or equal opportunities for all parties. The study concludes that the realization of political party rights requires more than constitutional and legal recognition. Effective implementation of relevant laws, institutional development, and the reduction of political, legal, and cultural obstacles are necessary to strengthen party activities. Political parties must be able to

organize, articulate citizens' demands, present political programs, nominate candidates, and participate in elections under fair and transparent conditions. Such conditions can improve public confidence, strengthen political representation, and enhance the legitimacy of electoral outcomes. Furthermore, the relationship between party rights and free and fair elections should be understood within Iran's broader political and geopolitical context. Political participation and electoral competition are influenced by institutional arrangements and the wider environment in which political actors operate. Therefore, examining party rights requires attention to both domestic legal frameworks and the broader political circumstances

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

affecting electoral processes. Nevertheless, the available analysis does not establish that geopolitical factors alone determine the effectiveness of political parties. Overall, strengthening political pluralism and protecting freedom of association are important for improving electoral quality and democratic participation. Greater consistency between constitutional principles and their practical implementation can help create a more inclusive political environment. The study therefore emphasizes the importance of legal safeguards, institutional accountability, and fair electoral conditions in enabling political parties to fulfill their representative functions and contribute meaningfully to Iran's political development.

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

حق تحزب در دوره مشروطه و جمهوری اسلامی ایران با تاکید بر انتخابات آزاد و منصفانه و با نگاهی به ابعاد ژئوپلیتیک آن

محمد انصاری^۱، مهدی شعبان نیا منصور^۲✉، علی دشتی^۳

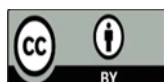
۱. گروه حقوق عمومی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: mohammad.ansari@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. گروه حقوق عمومی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: mehdi.shabannia@iau.ac.ir

۳. گروه حقوق عمومی، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: ali.dashti@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۶ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱ کلیدواژه‌ها: حق تحزب احزاب سیاسی انتخابات آزاد و منصفانه مشارکت سیاسی دوره مشروطه و جمهوری اسلامی ایران	حق تحزب یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های تحقق مشارکت سیاسی سازمان‌یافته و از ارکان اساسی نظام‌های مردم‌سالار به شمار می‌آید. احزاب سیاسی با سازمان‌دهی مطالبات اجتماعی، تربیت نخبگان سیاسی، ارائه برنامه‌های حکمرانی و ایجاد بستر رقابت سیاسی، نقشی اساسی در شکل‌گیری انتخابات آزاد و منصفانه ایفا می‌کنند. در نظام‌های حقوقی معاصر، رابطه میان تحزب و انتخابات به عنوان یکی از شاخص‌های سنجش کیفیت دموکراسی و کارآمدی نظام سیاسی مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، تجربه تاریخی ایران نشان می‌دهد که حق تحزب همواره با چالش‌های ساختاری، حقوقی و نهادی مواجه بوده و این امر بر کیفیت رقابت‌های انتخاباتی نیز تأثیرگذار بوده است. پژوهش حاضر با عنوان چالش‌های حق تحزب در دوره مشروطه و جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر انتخابات آزاد و منصفانه، به بررسی تحولات حقوقی و نهادی مرتبط با تحزب و نقش آن در فرآیند انتخابات می‌پردازد. هدف اصلی این تحقیق تحلیل جایگاه حق تحزب در نظام حقوقی ایران و تبیین تأثیر آن بر تحقق معیارهای انتخابات آزاد و منصفانه است. در این راستا، ضمن بررسی مبانی نظری حق تحزب در اسناد بین‌المللی حقوق بشر، وضعیت این حق در دو مقطع مهم تاریخ سیاسی ایران یعنی دوره مشروطه و جمهوری اسلامی مورد مطالعه قرار گرفته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه در نظام حقوقی ایران، به‌ویژه در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و برخی قوانین عادی، اصل آزادی تشکیل احزاب به رسمیت شناخته شده است، اما در عمل محدودیت‌های حقوقی، نهادی و فرهنگی متعددی مانع از تحقق کامل کارکردهای احزاب در فرآیند انتخابات شده است.

استناد: انصاری، محمد، شعبان نیا منصور، مهدی و دشتی، علی. (۱۴۰۵). حق تحزب در دوره مشروطه و جمهوری اسلامی ایران با تاکید بر انتخابات آزاد و منصفانه و با نگاهی به ابعاد ژئوپلیتیک آن. *جغرافیا و برنامه ریزی منطقه‌ای*. ۱۶(۳)، ۴۹۳-۵۱۱. DOI:10.22034/jgeoq.2026.606455.4573

مقدمه

تحزب سیاسی از مهم‌ترین جلوه‌های مشارکت سازمان‌یافته شهروندان در حیات سیاسی و از بنیادی‌ترین نهادهای واسط میان جامعه مدنی و ساختار قدرت عمومی است. در نظام‌های سیاسی معاصر، حزب سیاسی صرفاً یک تشکل انتخاباتی یا ابزار رقابت برای کسب قدرت محسوب نمی‌شود، بلکه نهادی حقوقی، اجتماعی و سیاسی است که با سازمان‌دهی مطالبات عمومی، تربیت نخبگان، تدوین برنامه‌های حکمرانی، نظارت بر قدرت و ایجاد ارتباط میان مردم و حکومت، نقش تعیین‌کننده‌ای در تحقق مردم‌سالاری ایفا می‌کند. از این منظر، حق تحزب را باید یکی از مصادیق مهم آزادی‌های عمومی و از لوازم تحقق مشارکت سیاسی مؤثر دانست؛ حتی که بدون شناسایی و تضمین آن، امکان شکل‌گیری رقابت سیاسی واقعی، نمایندگی مؤثر و پاسخگویی نهادهای عمومی با دشواری جدی مواجه می‌شود.

در حقوق عمومی، حق تحزب با مفاهیمی چون آزادی بیان، آزادی اجتماعات، آزادی تشکل‌ها، مشارکت سیاسی، انتخابات آزاد و منصفانه و حاکمیت مردم پیوندی عمیق دارد. شهروندان هنگامی می‌توانند در اداره امور عمومی نقش مؤثر ایفا کنند که امکان گردهمایی، سازمان‌دهی، بیان دیدگاه‌های سیاسی، معرفی برنامه‌ها و رقابت برابر برای دستیابی به مناصب عمومی را داشته باشند. احزاب سیاسی در این میان، بستر نهادی لازم برای تبدیل اراده‌های پراکنده اجتماعی به اراده سیاسی منسجم را فراهم می‌سازند. به همین دلیل، در بسیاری از نظام‌های حقوقی و اسناد بین‌المللی حقوق بشر، آزادی تأسیس و فعالیت احزاب سیاسی به عنوان یکی از پیش‌شرط‌های اساسی انتخابات واقعی، رقابتی و منصفانه مورد شناسایی قرار گرفته است.

اهمیت تحزب زمانی آشکارتر می‌شود که نسبت آن با انتخابات مورد توجه قرار گیرد. انتخابات در معنای حقوقی و دموکراتیک خود، صرفاً فرآیند رأی‌گیری در یک روز معین نیست، بلکه مجموعه‌ای از شرایط و تضمین‌هاست که از مرحله شکل‌گیری رقابت سیاسی آغاز می‌شود و تا نظارت بر رأی‌گیری، شمارش آراء، اعلام نتایج و رسیدگی به اعتراضات ادامه می‌یابد. در این فرآیند، احزاب سیاسی نقش اساسی در معرفی نامزدها، تدوین برنامه‌های انتخاباتی، آگاهی‌بخشی به رأی‌دهندگان، بسیج مشارکت عمومی، نظارت بر سلامت انتخابات و پیگیری حقوقی تخلفات احتمالی دارند. بنابراین، هر اندازه نظام حزبی یک کشور نهادینه‌تر، مستقل‌تر و برنامه‌محورتر باشد، امکان تحقق انتخابات آزاد و منصفانه نیز افزایش می‌یابد.

در سطح بین‌المللی، اسنادی همچون اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، مشارکت شهروندان در اداره امور عمومی و حق انتخاب کردن و انتخاب شدن را تضمین کرده‌اند. ماده ۲۵ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، حق مشارکت در امور عمومی، رأی دادن و نامزد شدن در انتخابات ادواری و واقعی را مورد شناسایی قرار می‌دهد و ماده ۲۲ همان میثاق نیز آزادی تشکل را تضمین می‌کند. پیوند این دو حق نشان می‌دهد که مشارکت سیاسی مؤثر بدون امکان فعالیت جمعی و سازمان‌یافته سیاسی تحقق نمی‌یابد. همچنین تفسیر عمومی شماره ۲۵ کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد بر این نکته تأکید دارد که انتخابات آزاد و واقعی مستلزم وجود آزادی بیان، آزادی اجتماعات، آزادی تشکل‌ها و امکان رقابت واقعی میان نامزدها و جریان‌های سیاسی است. از این رو، حق تحزب را باید نه تنها یک آزادی مستقل، بلکه ابزاری ضروری برای تحقق سایر حقوق سیاسی دانست.

در نظام حقوقی ایران نیز موضوع تحزب از جایگاه قابل توجهی برخوردار است. اصل بیست و ششم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تشکیل احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی را آزاد اعلام کرده است، مشروط بر آنکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی نقض نشود. همچنین اصل ششم قانون اساسی اداره امور کشور را متکی بر آرای عمومی و از راه انتخابات می‌داند. این دو اصل، در کنار سایر اصول مرتبط با آزادی‌های عمومی و مشارکت سیاسی، مبنایی

حقوقی برای شناسایی نقش احزاب در نظام سیاسی ایران فراهم می‌سازند. افزون بر قانون اساسی، قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی مصوب ۱۳۹۵ نیز چارچوب قانونی تأسیس، فعالیت، نظارت و حقوق و تکالیف احزاب را تعیین کرده است. با وجود این ظرفیت‌های حقوقی، تجربه تاریخی ایران نشان می‌دهد که نهاد حزب همواره با فراز و فرودهای جدی روبه‌رو بوده است. از دوره مشروطه که نخستین زمینه‌های شکل‌گیری انجمن‌ها، جمعیت‌ها و احزاب سیاسی پدید آمد، تا دوره پهلوی که حزب با محدودیت‌های نهادی، تمرکز قدرت و تجربه احزاب دولتی مواجه شد، و سپس در جمهوری اسلامی ایران که اصل حق حزب در قانون اساسی به رسمیت شناخته شد، همواره میان شناسایی حقوقی حزب و تحقق عملی آن فاصله‌هایی وجود داشته است. در بسیاری از مقاطع تاریخی، احزاب نتوانسته‌اند به صورت پایدار، فراگیر و برنامه‌محور در فرآیند سیاست‌گذاری، انتخابات و نظارت بر قدرت نقش‌آفرینی کنند. این وضعیت موجب شده است که رقابت سیاسی در ایران در موارد زیادی بیش از آنکه حزبی و برنامه‌محور باشد، شخص‌محور، مقطعی یا مبتنی بر ائتلاف‌های غیرپایدار باشد.

بررسی حزب در ایران از منظر حقوقی - نهادی، مستلزم توجه هم‌زمان به مبانی نظری، تجربه تاریخی، قواعد حقوقی و کارکرد عملی احزاب در انتخابات است. از یک سو، باید روشن شود که حق حزب بر چه مبانی فلسفی، حقوقی و سیاسی استوار است و چه نسبتی با دموکراسی، جامعه مدنی و حاکمیت مردم دارد. از سوی دیگر، باید بررسی شود که نظام حقوقی ایران تا چه اندازه توانسته است زمینه تأسیس و فعالیت مؤثر احزاب را فراهم کند و چه موانع تقنینی، نهادی، سیاسی و فرهنگی در مسیر نهادینه‌سازی حزب وجود دارد. همچنین تحلیل تطبیقی تجربه سایر کشورها می‌تواند نشان دهد که نظام‌های دموکراتیک تثبیت‌شده و کشورهای در حال گذار به دموکراسی چگونه از ظرفیت احزاب برای تضمین رقابت سیاسی و سلامت انتخابات استفاده کرده‌اند. مسئله اصلی این پژوهش از همین نقطه آغاز می‌شود: اگر انتخابات آزاد و منصفانه بدون رقابت واقعی، مشارکت سازمان‌یافته، نظارت مؤثر و امکان انتخاب آگاهانه شهروندان تحقق نمی‌یابد، جایگاه حق حزب در نظام حقوقی ایران چیست و احزاب سیاسی تا چه اندازه می‌توانند در تضمین انتخابات آزاد و منصفانه نقش‌آفرینی کنند؟ پاسخ به این پرسش نیازمند تحلیل دقیق مبانی نظری حزب، بررسی جایگاه آن در حقوق اساسی ایران، مطالعه تجربه تاریخی نظام‌های سیاسی ایران و مقایسه آن با استانداردهای بین‌المللی و تجارب تطبیقی است. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با رویکردی حقوقی - تحلیلی و با بهره‌گیری از مطالعات تطبیقی، نسبت میان حق حزب و تضمین انتخابات آزاد و منصفانه را تبیین کند.

اهمیت این تحقیق از آن جهت است که حزب، صرفاً موضوعی سیاسی یا جامعه‌شناختی نیست، بلکه دارای ابعاد عمیق حقوقی و نهادی است. هرگاه قانون‌گذار، نهادهای اجرایی و نهادهای نظارتی، جایگاه احزاب را در ساختار مشارکت سیاسی به درستی تعریف کنند، امکان شکل‌گیری رقابت شفاف، پاسخگویی سیاسی و اعتماد عمومی به انتخابات افزایش می‌یابد. در مقابل، ضعف نظام حزبی می‌تواند موجب پراکندگی نیروهای سیاسی، کاهش مسئولیت‌پذیری نامزدها و منتخبان، غلبه رقابت‌های فردی، تضعیف برنامه‌محوری و کاهش اثرگذاری شهروندان در فرآیند تصمیم‌گیری عمومی شود. از این منظر، تقویت حق حزب یکی از مسیرهای مهم اصلاح و ارتقای نظام انتخاباتی و مشارکت سیاسی به شمار می‌آید.

مفهوم حزب سیاسی

حزب سیاسی در ادبیات حقوق عمومی و علوم سیاسی به عنوان یکی از نهادهای بنیادین سازمان دهی قدرت در نظام‌های مردم سالار شناخته می‌شود. در معنای مفهومی، حزب سیاسی مجموعه‌ای سازمان‌یافته از اشخاص حقیقی است که بر پایه اشتراک

در دیدگاه‌های سیاسی، اجتماعی یا اقتصادی گرد هم می‌آیند تا از طریق سازوکارهای قانونی در فرآیند کسب، اعمال یا نظارت بر قدرت سیاسی مشارکت نمایند. در این چارچوب، حزب سیاسی نه صرفاً یک تشکل اجتماعی، بلکه نهادی واسطه میان جامعه مدنی و ساختار حکومت محسوب می‌شود که نقش انتقال مطالبات اجتماعی به نهادهای تصمیم‌گیر را ایفا می‌کند. در حقوق اساسی معاصر، احزاب سیاسی ابزار تحقق اصل مشارکت عمومی در اداره امور کشور تلقی می‌شوند و به همین دلیل در بسیاری از نظام‌های حقوقی، شناسایی و حمایت از فعالیت آنها در قوانین اساسی یا قوانین عادی مورد تصریح قرار گرفته است. (اخوان کاظمی، ۱۳۹۵: ۲۵)

در سطح نظری، اندیشمندان علوم سیاسی تعاریف متعددی از حزب سیاسی ارائه کرده‌اند که در مجموع بر چند عنصر اساسی تأکید دارند. نخست عنصر سازمان‌یافتگی است، بدین معنا که حزب دارای ساختار نهادی مشخص، ارکان مدیریتی و قواعد درونی است. دوم عنصر هدف سیاسی است که شامل تلاش برای تأثیرگذاری بر سیاست عمومی یا دستیابی به قدرت سیاسی از طریق انتخابات می‌شود. سوم عنصر مشارکت داوطلبانه اعضا است که نشان‌دهنده پیوند حزب با جامعه مدنی است. در ادبیات کلاسیک، ادموند برک حزب سیاسی را مجموعه‌ای از افراد می‌داند که برای پیشبرد منافع ملی بر اساس اصول مشترک گرد هم آمده‌اند. در ادبیات جدیدتر نیز موریس دوورژه احزاب را سازمان‌هایی پایدار توصیف می‌کند که هدف اصلی آنها رقابت در انتخابات و دستیابی به قدرت حکومتی است. چنین تعاریفی نشان می‌دهد که حزب سیاسی در جوامع معاصر نه تنها ابزار رقابت سیاسی بلکه سازوکاری برای ساماندهی مشارکت شهروندان در فرآیند حکمرانی محسوب می‌شود. (بوربوری و همکاران، ۱۳۹۴: ۳۸)

در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران نیز مفهوم حزب سیاسی به طور رسمی مورد شناسایی قرار گرفته است. اصل بیست و ششم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد که احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته شده آزادند، مشروط بر آنکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند. همچنین قانون فعالیت احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی مصوب سال ۱۳۹۵، چارچوب حقوقی تأسیس و فعالیت احزاب را تعیین کرده و در ماده ۱ این قانون، حزب را تشکلی سیاسی معرفی می‌کند که با مرامنامه و اساسنامه مشخص و با هدف مشارکت در اداره امور کشور و تأثیرگذاری بر سیاست‌های عمومی تشکیل می‌شود. بدین ترتیب در نظام حقوقی ایران، حزب سیاسی به عنوان نهادی قانونی برای ساماندهی رقابت سیاسی و مشارکت سازمان یافته شهروندان در فرآیندهای انتخاباتی و سیاسی شناخته شده است. (ترکاشوند، ۱۳۹۴: ۷۴)

از منظر نگارنده، مفهوم حزب سیاسی در حقوق عمومی ایران باید در چارچوب کارکردهای نهادی آن در نظام مردم‌سالار تحلیل شود. هرچند قانون اساسی و قوانین عادی اصل فعالیت احزاب را به رسمیت شناخته‌اند، اما تحقق عملی این حق مستلزم تفسیر موسع از اصل بیست و ششم قانون اساسی و ایجاد تضمین‌های حقوقی برای فعالیت آزاد و رقابتی احزاب است. در واقع حزب سیاسی زمانی می‌تواند نقش واقعی خود را در نظام انتخاباتی و فرآیند شکل‌گیری اراده عمومی ایفا کند که نظام حقوقی نه تنها موجودیت آن را به رسمیت بشناسد، بلکه شرایط برابر برای رقابت سیاسی، دسترسی عادلانه به منابع عمومی و تضمین آزادی فعالیت سیاسی را فراهم سازد. بنابراین در تحلیل حقوقی مفهوم حزب سیاسی، توجه به پیوند میان حق تحزب، مشارکت سیاسی شهروندان و اصل انتخابات آزاد و منصفانه امری ضروری است.

مفهوم انتخابات آزاد و منصفانه

حق تحزب در حقوق عمومی به عنوان یکی از جلوه‌های بنیادین آزادی‌های سیاسی شهروندان شناخته می‌شود و به معنای حق افراد برای تشکیل، عضویت و فعالیت در احزاب سیاسی با هدف مشارکت در اداره امور عمومی است. این حق در چارچوب حقوق اساسی معاصر در زمره حقوق بنیادین قرار می‌گیرد و ارتباط مستقیمی با اصول مشارکت سیاسی، کثرت‌گرایی و رقابت سیاسی

دارد. از منظر نظری، حق تحزب بخشی از آزادی تشکل‌ها محسوب می‌شود و امکان سازماندهی اراده جمعی شهروندان را در قالب نهادهای سیاسی فراهم می‌کند. در واقع بدون تضمین این حق، مشارکت سیاسی شهروندان به شکل فردی و پراکنده باقی می‌ماند و فرآیند شکل‌گیری اراده عمومی در نظام‌های سیاسی با اختلال مواجه می‌شود. در نظام‌های حقوقی مبتنی بر مردم سالاری، احزاب سیاسی نقش واسطه میان جامعه و ساختار قدرت را ایفا می‌کنند و از طریق معرفی نامزدهای انتخاباتی، تدوین برنامه‌های سیاسی و بسیج افکار عمومی، فرآیند رقابت سیاسی را سامان می‌دهند. (شهیدی پاک، ۱۳۹۵: ۵۹)

در نظام حقوقی ایران نیز حق تحزب به عنوان یکی از مصادیق آزادی‌های عمومی در قانون اساسی مورد شناسایی قرار گرفته است. اصل بیست و ششم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران مقرر می‌دارد که احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی و صنفی آزادند، مشروط بر آنکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند و هیچ کس را نمی‌توان از شرکت در آنها منع کرد یا به شرکت در یکی از آنها مجبور ساخت. علاوه بر این، قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی مصوب سال ۱۳۹۵ چارچوب حقوقی تأسیس، فعالیت و نظارت بر احزاب سیاسی را مشخص کرده است. بر اساس ماده ۱ این قانون، حزب تشکلی است که با مرامنامه و اساسنامه مشخص و با هدف مشارکت در اداره امور کشور و تأثیرگذاری بر سیاست‌های عمومی فعالیت می‌کند. بنابراین در حقوق عمومی ایران، حق تحزب به عنوان یکی از ابزارهای مشارکت سیاسی و سازماندهی رقابت انتخاباتی در ساختار قانونی کشور به رسمیت شناخته شده است. (عثمانی و اسلامی، ۱۳۹۶: ۵۸)

از منظر نگارنده، مفهوم حق تحزب در حقوق عمومی صرفاً به شناسایی صوری امکان تأسیس حزب محدود نمی‌شود، بلکه مستلزم وجود تضمین‌های حقوقی مؤثر برای فعالیت آزاد و رقابت عادلانه احزاب در عرصه سیاسی است. هرچند قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران این حق را به رسمیت شناخته، اما تحقق عملی آن وابسته به تفسیر موسع از اصل بیست و ششم قانون اساسی و ایجاد سازوکارهای حقوقی برای تضمین برابری احزاب در دسترسی به فرآیندهای انتخاباتی، رسانه‌های عمومی و منابع مالی مشروع است. در نتیجه، ارزیابی حق تحزب در نظام حقوقی ایران باید با توجه به ارتباط آن با اصول مشارکت سیاسی، تکثرگرایی و انتخابات آزاد و منصفانه صورت گیرد تا مشخص شود که چارچوب حقوقی موجود تا چه اندازه زمینه تحقق واقعی این حق بنیادین را فراهم می‌سازد.

مفهوم جامعه مدنی و مشارکت سیاسی

انتخابات آزاد و منصفانه یکی از اساسی‌ترین سازوکارهای تحقق حاکمیت مردم در نظام‌های حقوق اساسی معاصر محسوب می‌شود. در ادبیات حقوق عمومی، انتخابات زمانی آزاد تلقی می‌شود که شهروندان بتوانند بدون فشار، تهدید یا اجبار در فرآیند انتخاب نمایندگان یا مقامات سیاسی مشارکت کنند و حق انتخاب میان گزینه‌های واقعی و متنوع برای آنان فراهم باشد. عنصر آزادی در انتخابات ناظر بر شرایطی است که در آن رأی‌دهندگان و نامزدهای انتخاباتی بتوانند بدون محدودیت‌های غیرموجه به فعالیت سیاسی، تبلیغات انتخاباتی و بیان دیدگاه‌های خود بپردازند. در مقابل، مفهوم منصفانه بودن انتخابات به وجود قواعد و سازوکارهای حقوقی اشاره دارد که رقابت انتخاباتی را برای تمامی نامزدها و گروه‌های سیاسی در شرایط برابر و عادلانه تضمین کند. در چنین وضعیتی، بی‌طرفی نهادهای برگزارکننده انتخابات، شفافیت فرآیند رأی‌گیری و شمارش آرا و امکان نظارت مؤثر بر انتخابات از جمله عناصر بنیادین به شمار می‌رود. (علائی، ۱۳۹۹: ۶۴)

در اسناد بین‌المللی حقوق بشر نیز بر ضرورت برگزاری انتخابات آزاد و منصفانه تأکید شده است. ماده ۲۱ اعلامیه جهانی حقوق بشر مقرر می‌دارد که اراده مردم باید مبنای قدرت حکومت باشد و این اراده از طریق انتخابات ادواری و واقعی که با رأی عمومی،

برابر و با رأی مخفی یا روش های معادل تضمین کننده آزادی رأی گیری برگزار می شود، ابراز می گردد. همچنین ماده ۲۵ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی حق هر شهروند را برای مشارکت در اداره امور عمومی و انتخاب شدن در انتخابات واقعی که به صورت دوره ای و با رأی عمومی و برابر و با رأی مخفی برگزار می شود، به رسمیت می شناسد. در حقوق داخلی ایران نیز اصول مختلف قانون اساسی بر نقش انتخابات در تحقق اراده عمومی تأکید دارند. به عنوان نمونه اصل ششم قانون اساسی اداره امور کشور را متکی بر آرای عمومی دانسته و تصریح می کند که این امر از راه انتخابات صورت می گیرد. همچنین اصول نود و نهم و یکصد و پانزدهم قانون اساسی به ترتیب به نظارت بر انتخابات و شرایط نامزدهای ریاست جمهوری پرداخته اند که نشان دهنده جایگاه حقوقی انتخابات در ساختار نظام سیاسی کشور است. (شجاعی، ۱۳۹۲: ۷۴)

از منظر نگارنده، مفهوم انتخابات آزاد و منصفانه در حقوق عمومی زمانی به صورت واقعی تحقق می یابد که مجموعه ای از تضمین های حقوقی و نهادی برای برقراری رقابت سیاسی برابر فراهم شود. صرف پیش بینی انتخابات در قوانین اساسی یا قوانین عادی برای تحقق مردم سالاری کافی نیست، بلکه ضروری است که شرایط برابر برای مشارکت احزاب سیاسی، دسترسی عادلانه نامزدها به رسانه ها، شفافیت در تأمین مالی فعالیت های انتخاباتی و نظارت مؤثر و بی طرفانه بر فرآیند انتخابات تضمین گردد. در نتیجه، ارزیابی کیفیت انتخابات در هر نظام حقوقی باید با توجه به میزان تضمین آزادی رقابت سیاسی و نقش احزاب در فرآیند انتخاباتی صورت گیرد، زیرا در فقدان چنین شرایطی، انتخابات نمی تواند به طور کامل بیانگر اراده واقعی شهروندان در نظام حکمرانی باشد.

تحلیل حقوقی مشارکت سیاسی و تحزب در نظام حقوقی ایران

در این مبحث مبانی حقوقی مشارکت سیاسی و تحزب در نظام حقوقی ایران مورد بررسی قرار می گیرد. در ساختار حقوقی کشور، مشارکت سیاسی شهروندان و فعالیت های حزبی در چارچوب اصول قانون اساسی و قوانین عادی مرتبط با حقوق و آزادی های عمومی تعریف و تنظیم شده است. قانون اساسی با شناسایی حقوقی همچون آزادی اجتماعات، تشکیل انجمن ها و مشارکت در تعیین سرنوشت سیاسی، زمینه حقوقی لازم برای فعالیت های سازمان یافته سیاسی را فراهم می آورد. در این چارچوب، احزاب سیاسی به عنوان نهادهای میانجی میان جامعه و حاکمیت می توانند در فرآیند رقابت انتخاباتی، تبیین مطالبات اجتماعی و هدایت مشارکت سیاسی نقش آفرینی کنند. با این حال، اعمال این حق در عمل تابع مجموعه ای از مقررات قانونی، نظارت های نهادی و الزامات ساختاری است که حدود و چارچوب فعالیت های حزبی را مشخص می سازد. بررسی این مبانی حقوقی نشان می دهد که حق تحزب در نظام حقوقی ایران در پیوند با اصول نظم عمومی، مصالح ملی و ساختار حقوق اساسی کشور تفسیر می شود. از این رو، تحلیل دقیق این مبانی برای ارزیابی جایگاه واقعی مشارکت سیاسی و تحزب در نظام حقوقی ایران اهمیت اساسی دارد.

آزادی اجتماعات و تشکلهای در حقوق عمومی ایران

آزادی اجتماعات و تشکلهای در حقوق عمومی یکی از مهم ترین مصادیق آزادی های بنیادین سیاسی محسوب می شود که نقش اساسی در شکل گیری مشارکت عمومی و تحقق جامعه مدنی ایفا می کند. این آزادی به شهروندان امکان می دهد تا برای پیگیری اهداف مشترک اجتماعی، صنفی و سیاسی در قالب تجمعات یا سازمان های جمعی فعالیت کنند و دیدگاه ها و مطالبات خود را در عرصه عمومی مطرح سازند. در نظریه های حقوق اساسی، آزادی اجتماعات و آزادی تشکلهای مکمل آزادی بیان تلقی می شوند، زیرا بدون امکان گردهمایی و سازماندهی جمعی، بیان دیدگاه ها و تأثیرگذاری بر فرآیندهای سیاسی با محدودیت جدی مواجه خواهد شد. از این رو بسیاری از نظام های حقوقی معاصر این آزادی را به عنوان یکی از ارکان اساسی نظم دموکراتیک به رسمیت شناخته و آن را در قوانین اساسی یا قوانین عادی مورد حمایت قرار داده اند. (ویژه، ۱۳۹۹: ۹۴)

در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، آزادی اجتماعات و تشکلهای در چندین اصل از قانون اساسی مورد تصریح قرار گرفته است. اصل بیست و ششم قانون اساسی آزادی تشکیل احزاب، جمعیت ها، انجمن های سیاسی و صنفی و انجمن های اسلامی یا

اقلیت‌های دینی شناخته شده را به رسمیت شناخته و مقرر می‌دارد که هیچ کس را نمی‌توان از عضویت در این تشکل‌ها منع کرد یا به عضویت در آنها مجبور ساخت، مشروط بر آنکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی نقض نشود. همچنین اصل بیست و هفتم قانون اساسی تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها را بدون حمل سلاح و به شرط آنکه مخل مبانی اسلام نباشد آزاد اعلام کرده است. علاوه بر این، قوانین عادی از جمله قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی مصوب سال ۱۳۹۵ نیز چارچوب حقوقی فعالیت تشکل‌های سیاسی را مشخص کرده و شرایط تأسیس و فعالیت آنها را در قالب ضوابط قانونی تنظیم نموده است. این مقررات نشان می‌دهد که آزادی اجتماعات و تشکل‌ها در ساختار حقوقی کشور به عنوان یکی از حقوق اساسی شهروندان مورد شناسایی قرار گرفته است. (عنایتی شبکلائی، ۱۳۹۸: ۲۷)

از منظر نگارنده، آزادی اجتماعات و تشکل‌ها در حقوق عمومی ایران باید به گونه‌ای تفسیر شود که کارکرد واقعی آن در تقویت مشارکت سیاسی و توسعه جامعه مدنی تضمین گردد. هرچند قانون اساسی این آزادی را به رسمیت شناخته است، اما تحقق عملی آن مستلزم وجود سازوکارهای حقوقی شفاف برای اعمال این حق و پرهیز از تفسیرهای محدودکننده است. در واقع زمانی می‌توان از تحقق مؤثر این آزادی سخن گفت که شهروندان و گروه‌های سیاسی بتوانند در چارچوب قانون و بدون مواجهه با محدودیت‌های غیر ضروری به تشکیل تشکل‌ها و برگزاری اجتماعات بپردازند. در چنین شرایطی، آزادی اجتماعات و تشکل‌ها می‌تواند به عنوان یکی از بسترهای اصلی شکل‌گیری احزاب سیاسی، تقویت رقابت سیاسی و تحقق انتخابات آزاد و منصفانه در نظام حقوقی کشور ایفای نقش کند.

تحلیل حقوقی تحزب در نظام مشروطه

در این بخش، تحزب سیاسی در چارچوب نظام حقوقی دوره مشروطه مورد تحلیل قرار می‌گیرد. انقلاب مشروطه با استقرار نظام قانون اساسی و ایجاد نهاد مجلس شورای ملی زمینه‌های اولیه شکل‌گیری فعالیت‌های حزبی و سازمان‌یافتگی سیاسی را در ایران فراهم ساخت. در این دوره، با گسترش مفاهیمی چون حاکمیت قانون، نمایندگی سیاسی و مشارکت عمومی، گروه‌ها و تشکل‌های سیاسی در قالب احزاب و انجمن‌ها پدیدار شدند و در فرآیند رقابت‌های پارلمانی نقش‌آفرینی کردند. هرچند قانون اساسی مشروطه به صورت صریح به نهاد حزب اشاره نکرده بود، اما اصول مرتبط با آزادی اجتماعات و تشکیل انجمن‌ها بستری حقوقی برای فعالیت‌های سیاسی جمعی ایجاد می‌کرد. با این حال، ضعف نهادهای سیاسی، بی‌ثباتی ساختار قدرت و مداخلات خارجی موجب شد که نظام حزبی در این دوره از انسجام و پایداری کافی برخوردار نباشد. از این رو، تجربه تحزب در عصر مشروطه را می‌توان مرحله‌ای آغازین در روند نهادینه‌شدن فعالیت‌های حزبی در ایران دانست. بررسی این دوره در شناخت ریشه‌های تاریخی چالش‌های تحزب در ساختار سیاسی ایران اهمیت ویژه‌ای دارد. (مدنی، ۱۳۹۱: ۵۴)

تحلیل حقوقی آزادی‌های سیاسی در قانون اساسی مشروطه

قانون اساسی مشروطه را می‌توان نخستین سند حقوق اساسی مدون در تاریخ ایران دانست که در آن تلاش شد اصولی برای تحدید قدرت حکومت و شناسایی برخی حقوق عمومی شهروندان پیش‌بینی شود. این قانون که در سال ۱۲۸۵ هجری شمسی تصویب و در سال ۱۲۸۶ با متمم قانون اساسی تکمیل گردید، با الهام از الگوهای حقوق اساسی اروپایی به ویژه نظام‌های مشروطه پارلمانی تدوین شد. در این چارچوب، مفهوم آزادی‌های سیاسی به تدریج در متن متمم قانون اساسی وارد شد و برخی حقوق اساسی شهروندان از جمله آزادی بیان، آزادی مطبوعات و آزادی اجتماعات به رسمیت شناخته شد. پیش‌بینی این آزادی‌ها نشان‌دهنده تلاش قانون‌گذار مشروطه برای ایجاد نظامی مبتنی بر مشارکت عمومی و نظارت جامعه بر قدرت سیاسی بود. با این حال

باید توجه داشت که این حقوق در بستر اجتماعی و سیاسی خاصی شکل گرفت که هنوز نهادهای مدنی و ساختارهای حزبی در آن به طور کامل نهادینه نشده بودند. (صادقی جعفری و همکاران، ۱۳۹۶: ۸۲)

در متمم قانون اساسی مشروطه برخی اصول به طور مستقیم به آزادی های سیاسی اشاره کرده اند. اصل بیستم متمم قانون اساسی آزادی مطبوعات را به رسمیت شناخته و بیان می کند که مطبوعات غیر از کتب ضلال و مواد مضره به دین مبین آزاد و ممیزی در آنها ممنوع است. همچنین اصل بیست و یکم متمم قانون اساسی تشکیل انجمن ها و اجتماعات را مجاز دانسته و مقرر می دارد که انجمن ها و اجتماعاتی که مولد فتنه دینی و دنیوی نباشند و نظم عمومی را مختل نکنند آزاد هستند. علاوه بر این، اصل هشتم متمم قانون اساسی بر برابری همه افراد ملت در برابر قانون تأکید کرده است که به طور غیر مستقیم مبنایی برای بهره مندی شهروندان از حقوق و آزادی های سیاسی محسوب می شود. این اصول نشان می دهد که قانون گذار مشروطه تلاش داشته است برخی از عناصر اصلی آزادی های عمومی را در ساختار حقوق اساسی کشور وارد کند و زمینه شکل گیری مشارکت سیاسی در جامعه را فراهم سازد. (مدیرشانه چی، ۱۳۹۹: ۶۱)

از منظر نگارنده، تحلیل حقوقی آزادی های سیاسی در قانون اساسی مشروطه نشان می دهد که هرچند این قانون گامی مهم در جهت شناسایی حقوق عمومی شهروندان محسوب می شد، اما ضمانت اجراهای نهادی و ساختاری لازم برای تحقق کامل این آزادی ها به طور کامل پیش بینی نشده بود. بسیاری از آزادی های سیاسی مندرج در متمم قانون اساسی به دلیل شرایط سیاسی و ضعف نهادهای دموکراتیک در عمل با محدودیت های جدی مواجه شدند. در نتیجه، هرچند قانون اساسی مشروطه مبنای حقوقی مهمی برای آزادی بیان، اجتماعات و فعالیت های سیاسی ایجاد کرد، اما فقدان سازوکارهای مؤثر برای تضمین اجرای این حقوق باعث شد که تحقق عملی آنها در بسیاری از دوره ها با چالش مواجه شود. این وضعیت نشان می دهد که شناسایی حقوق و آزادی های سیاسی در متن قانون اساسی، زمانی به تحقق واقعی منجر می شود که همراه با نهادهای تضمین کننده و سازوکارهای حقوقی کارآمد برای حمایت از این حقوق باشد.

جایگاه احزاب در نظام پارلمانی مشروطه

نظام سیاسی شکل گرفته پس از انقلاب مشروطه بر مبنای الگوی حکومت مشروطه و پارلمان محور استوار بود که در آن مجلس شورای ملی به عنوان مهم ترین نهاد قانون گذاری و نماد اراده عمومی شناخته می شد. در چنین ساختاری، رقابت سیاسی و شکل گیری جریان های فکری مختلف در درون مجلس و در عرصه اجتماعی به تدریج زمینه پیدایش تشکل های سیاسی و گروه های حزبی را فراهم کرد. هرچند قانون اساسی مشروطه به طور صریح از اصطلاح حزب سیاسی استفاده نکرده بود، اما شناسایی آزادی اجتماعات و انجمن ها در متمم قانون اساسی، بستر حقوقی لازم برای شکل گیری تشکل های سیاسی را فراهم می ساخت. در نتیجه، در فضای سیاسی پس از استقرار نظام مشروطه، گروه هایی با ماهیت سیاسی و سازمان یافته به وجود آمدند که اهداف آنها تأثیرگذاری بر فرآیند قانون گذاری و جهت دهی به سیاست های عمومی کشور بود. این تشکل ها به تدریج نقش مهمی در سازمان دهی رقابت سیاسی و هدایت فعالیت های پارلمانی ایفا کردند. (ضابط پور، ۱۳۹۰: ۵۶)

در عمل، نخستین احزاب سیاسی در ایران در سال های آغازین پس از تشکیل مجلس شورای ملی پدیدار شدند. از جمله مهم ترین این احزاب می توان به حزب اعتدالیون، حزب دموکرات و برخی انجمن های سیاسی فعال در تهران و سایر شهرها اشاره کرد. این احزاب با وجود آنکه دارای ساختارهای سازمانی محدود و تجربه نهادی اندکی بودند، تلاش می کردند با معرفی نامزدهای انتخاباتی، سازمان دهی نمایندگان در مجلس و طرح برنامه های سیاسی در روند تصمیم گیری های پارلمانی تأثیرگذار باشند. با این حال فقدان قانون خاص در زمینه فعالیت احزاب، ضعف نهادهای مدنی، مداخلات قدرت های سیاسی و شرایط ناپایدار داخلی

سبب شد که فعالیت حزبی در دوره مشروطه از ثبات و انسجام لازم برخوردار نباشد. به همین دلیل بسیاری از احزاب آن دوره دارای عمر کوتاه بودند و فعالیت آنها غالباً به تحولات سیاسی کوتاه مدت وابسته می‌شد. (خانیک، ۱۳۹۷: ۲۰۴)

از منظر نگارنده، جایگاه احزاب در نظام پارلمانی مشروطه را باید در چارچوب شرایط تاریخی و ساختار حقوقی آن دوره تحلیل کرد. هرچند قانون اساسی مشروطه به صورت مستقیم نهادی به نام حزب سیاسی را پیش بینی نکرده بود، اما پذیرش آزادی اجتماعات و انجمن‌ها زمینه حقوقی لازم برای شکل‌گیری فعالیت‌های حزبی را فراهم کرده بود. با این حال نبود قانون جامع برای تنظیم فعالیت احزاب، فقدان سازوکارهای حمایتی برای رقابت سیاسی و نیز بی‌ثباتی ساختارهای سیاسی موجب شد که احزاب نتوانند به عنوان نهادهای پایدار در نظام پارلمانی مشروطه تثبیت شوند. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که جایگاه احزاب در این دوره بیشتر جنبه سیاسی و اجتماعی داشت تا نهادی و حقوقی و همین امر موجب محدود شدن کارکرد آنها در فرآیند تحکیم نظام پارلمانی شد.

کارکرد احزاب در فرآیند انتخابات مشروطه

در دوره مشروطه، انتخابات مجلس شورای ملی به عنوان مهم‌ترین سازوکار مشارکت سیاسی شهروندان در تعیین نمایندگان و شکل‌گیری نهاد قانون‌گذاری مطرح شد. قانون انتخابات مصوب سال ۱۲۸۵ هجری شمسی و اصلاحات بعدی آن چارچوب حقوقی برگزاری انتخابات را مشخص می‌کرد و هدف آن ایجاد سازوکاری برای انتقال اراده عمومی به ساختار حکمرانی بود. در چنین فضایی، احزاب و گروه‌های سیاسی نوظهور به تدریج در فرآیند انتخابات نقش ایفا کردند و تلاش نمودند از طریق معرفی نامزدها، بسیج افکار عمومی و جهت‌دهی به رقابت‌های انتخاباتی بر ترکیب مجلس شورای ملی تأثیر بگذارند. هرچند در متن قانون اساسی مشروطه و قوانین انتخاباتی آن دوره مقررات مشخصی درباره احزاب سیاسی پیش‌بینی نشده بود، اما فضای نسبی آزادی‌های سیاسی و شکل‌گیری انجمن‌ها و محافل سیاسی سبب شد که گروه‌های سیاسی به صورت غیر رسمی در فرآیند انتخابات حضور پیدا کنند. (بهار، ۱۳۹۲: ۸۸)

در عمل، برخی از احزاب و جریان‌های سیاسی مانند حزب دموکرات و حزب اعتدالیون در انتخابات دوره‌های مختلف مجلس شورای ملی نقش قابل توجهی ایفا کردند. این احزاب تلاش می‌کردند با ارائه برنامه‌های سیاسی، حمایت از نامزدهای مشخص و سازمان‌دهی نیروهای اجتماعی در حوزه‌های انتخابیه، بر نتایج انتخابات تأثیر بگذارند. همچنین فعالیت انجمن‌های محلی و سیاسی در شهرهای مختلف باعث شد که انتخابات تا حدی از حالت فردی و سنتی خارج شده و به سمت رقابت میان جریان‌های سیاسی حرکت کند. با این حال، ساختار اجتماعی و سیاسی آن دوره، ضعف سازمانی احزاب، محدود بودن دامنه مشارکت سیاسی و نیز مداخلات قدرت‌های داخلی و خارجی موجب شد که کارکرد احزاب در فرآیند انتخابات از انسجام و پایداری لازم برخوردار نباشد. به همین دلیل در بسیاری از موارد رقابت‌های انتخاباتی بیشتر بر پایه نفوذ اجتماعی اشخاص و شبکه‌های محلی شکل می‌گرفت تا فعالیت سازمان‌یافته احزاب. (شادلو، ۱۳۹۷: ۳۷)

از منظر نگارنده، کارکرد احزاب در فرآیند انتخابات دوره مشروطه را باید مرحله‌ای ابتدایی در شکل‌گیری رقابت سیاسی سازمان‌یافته در ایران دانست. اگرچه احزاب آن دوره توانستند تا حدودی به سازمان‌دهی رقابت‌های انتخاباتی و جهت‌دهی به فعالیت نمایندگان در مجلس کمک کنند، اما نبود چارچوب حقوقی مشخص برای فعالیت حزبی و فقدان نهادهای حمایتی لازم مانع از تثبیت نقش آنها در نظام انتخاباتی شد. در نتیجه فرآیند انتخابات در بسیاری از موارد تحت تأثیر عوامل غیر نهادی مانند نفوذ سیاسی افراد یا مداخلات قدرت سیاسی قرار می‌گرفت. این وضعیت نشان می‌دهد که برای تحقق کارکرد مؤثر احزاب در انتخابات،

وجود مقررات حقوقی روشن درباره فعالیت حزبی و ایجاد سازوکارهای تضمین کننده رقابت عادلانه میان جریان های سیاسی امری ضروری است.

چالش های حقوقی و نهادی تحزب در دوره مشروطه

پیدایش احزاب سیاسی در دوره مشروطه را باید بخشی از روند گذار جامعه ایران به سوی نظام مبتنی بر قانون و مشارکت سیاسی دانست. با شکل گیری مجلس شورای ملی و گسترش فضای نسبی آزادی های سیاسی، زمینه برای ظهور تشکلهای و گروه های سیاسی فراهم شد و برخی از جریان های فکری و سیاسی در قالب احزاب و جمعیت های مختلف سازمان یافتند. با این حال، تحزب در این دوره با چالش های حقوقی و نهادی متعددی روبه رو بود که مانع از تثبیت و نهادینه شدن فعالیت های حزبی در ساختار سیاسی کشور می شد. در واقع، اگرچه انقلاب مشروطه بستر اولیه مشارکت سیاسی را فراهم کرد، اما زیرساخت های حقوقی و نهادی لازم برای شکل گیری نظام حزبی پایدار هنوز به طور کامل شکل نگرفته بود. (قاضی شریعت پناهی، ۱۳۹۵: ۱۵۹)

یکی از مهم ترین چالش های حقوقی تحزب در دوره مشروطه، فقدان مقررات قانونی مشخص درباره تأسیس، سازمان دهی و فعالیت احزاب سیاسی بود. قانون اساسی مشروطه و متمم آن به طور مستقیم به مفهوم حزب سیاسی اشاره نکرده بودند و تنها در اصل بیست و یکم متمم قانون اساسی آزادی انجمن ها و اجتماعات را به رسمیت شناخته بودند. در نتیجه احزاب سیاسی بیشتر در قالب انجمن ها، جمعیت ها یا محافل سیاسی فعالیت می کردند و از چارچوب حقوقی دقیق و روشنی برخوردار نبودند. نبود قوانین عادی درباره نحوه ثبت، نظارت و تأمین مالی احزاب نیز موجب می شد که فعالیت های حزبی از ثبات و شفافیت لازم برخوردار نباشد و در بسیاری از موارد با محدودیت ها یا مداخلات سیاسی مواجه شود. (طیرانی، ۱۳۹۵: ۹)

علاوه بر چالش های حقوقی، ساختار نهادی نظام سیاسی نیز مانع از شکل گیری نظام حزبی منسجم بود. ضعف نهادهای مدنی، محدود بودن فرهنگ مشارکت سیاسی سازمان یافته، نفوذ قدرت های محلی و نیز بی ثباتی سیاسی ناشی از کشمکش های داخلی و مداخلات خارجی از جمله عواملی بودند که فعالیت احزاب را با دشواری مواجه می کردند. در چنین شرایطی، بسیاری از احزاب بیشتر به صورت جریان های فکری یا ائتلاف های موقت سیاسی عمل می کردند و فاقد سازماندهی پایدار و گسترده در سطح جامعه بودند. از منظر نگارنده، تجربه تحزب در دوره مشروطه نشان می دهد که تحقق کارکرد مؤثر احزاب در نظام سیاسی، علاوه بر شناسایی آزادی های سیاسی، نیازمند وجود چارچوب حقوقی روشن، نهادهای تضمین کننده اجرای قانون و فرهنگ سیاسی مبتنی بر مشارکت سازمان یافته است؛ عناصری که فقدان یا ضعف آنها در آن دوره مانع از تثبیت نظام حزبی پایدار در ایران شد.

تحلیل حقوقی حق تحزب در جمهوری اسلامی ایران

در این مبحث حق تحزب در چارچوب نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران مورد تحلیل قرار می گیرد. قانون اساسی با شناسایی آزادی تشکیل احزاب، جمعیت ها و انجمن های سیاسی، اصل مشارکت سازمان یافته شهروندان در حیات سیاسی را به رسمیت شناخته و آن را در چارچوب موازین قانونی و اصول بنیادین نظام تنظیم کرده است. در ادامه این مبنا، قوانین عادی مرتبط با فعالیت احزاب و تشکلهای سیاسی شرایط تأسیس، فعالیت و نظارت بر این نهادها را تعیین کرده اند. در این چارچوب، احزاب به عنوان یکی از ابزارهای مشارکت سیاسی می توانند در سامان دهی رقابت های انتخاباتی، بیان مطالبات اجتماعی و تقویت ارتباط میان جامعه و نهادهای حاکمیتی نقش ایفا کنند. با این حال، فعالیت حزبی در عمل تحت تأثیر مجموعه ای از الزامات قانونی، ساختارهای نظارتی و شرایط سیاسی قرار دارد که دامنه و کارکرد آن را شکل می دهد. از این رو، تحلیل حقوقی حق تحزب در جمهوری اسلامی ایران مستلزم بررسی همزمان مبانی قانونی، سازوکارهای اجرایی و محدودیت های نهادی موجود در نظام حقوقی کشور است. این بررسی زمینه فهم دقیق تر جایگاه احزاب در فرآیند مشارکت سیاسی و انتخابات را فراهم می آورد.

جایگاه حق‌تحزب در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

پس از پیروزی انقلاب اسلامی و استقرار نظام جمهوری اسلامی ایران، قانون اساسی جدید در سال ۱۳۵۸ هجری شمسی با هدف تبیین ساختارهای اساسی قدرت و تضمین برخی حقوق و آزادی‌های عمومی به تصویب رسید. در این چارچوب، مشارکت سیاسی شهروندان و امکان حضور آنان در فرآیندهای سیاسی از طریق سازوکارهای مختلف مورد توجه قرار گرفت. یکی از مهم‌ترین جلوه‌های این مشارکت، حق تشکیل و فعالیت احزاب و جمعیت‌های سیاسی است که در قالب آزادی تشکّل‌ها در قانون اساسی مورد شناسایی قرار گرفته است. شناسایی این حق را می‌توان در راستای تحقق اصل حاکمیت مردم و تقویت سازوکارهای مشارکت سیاسی در نظام حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران ارزیابی کرد. (ضابط‌پور، ۱۳۹۰: ۵۶)

مهم‌ترین مبنای حقوقی حق‌تحزب در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اصل بیست و ششم این قانون مقرر شده است. بر اساس این اصل، احزاب، جمعیت‌ها، انجمن‌های سیاسی و صنفی و انجمن‌های اسلامی یا اقلیت‌های دینی شناخته‌شده آزاد هستند، مشروط بر آنکه اصول استقلال، آزادی، وحدت ملی، موازین اسلامی و اساس جمهوری اسلامی را نقض نکنند. همچنین در این اصل تأکید شده است که هیچ‌کس را نمی‌توان از شرکت در این گروه‌ها منع کرد یا به شرکت در یکی از آنها مجبور ساخت. این حکم از یک سو آزادی تشکیل و عضویت در احزاب و تشکّل‌های سیاسی را به رسمیت می‌شناسد و از سوی دیگر بر اصل اختیار و اراده آزاد شهروندان در مشارکت تشکیلاتی تأکید می‌کند. افزون بر این، برخی اصول دیگر قانون اساسی مانند اصل ششم که اداره امور کشور را متکی بر آرای عمومی و انتخابات می‌داند، نیز به طور غیرمستقیم اهمیت وجود احزاب و تشکّل‌های سیاسی در سازمان‌دهی رقابت‌های انتخاباتی و مشارکت سیاسی را تقویت می‌کند. (شادلو، ۱۳۹۷: ۱۰۹)

از منظر تحلیلی، جایگاه حق‌تحزب در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران را باید در پیوند با مجموعه‌ای از اصول مربوط به آزادی‌های سیاسی و مشارکت عمومی در اداره امور کشور بررسی کرد. اگرچه اصل بیست و ششم قانون اساسی مبنای حقوقی مهمی برای فعالیت احزاب و تشکّل‌های سیاسی فراهم می‌کند، اما تحقق عملی این حق در گرو وجود قوانین عادی شفاف، سازوکارهای اجرایی مناسب و تضمین‌های نهادی برای حمایت از فعالیت‌های حزبی است. در این راستا، تصویب قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی مصوب ۱۳۹۵ هجری شمسی را می‌توان تلاشی در جهت تنظیم چارچوب حقوقی فعالیت احزاب در نظام حقوقی ایران دانست. در نهایت، کارآمدی حق‌تحزب در نظام سیاسی زمانی تحقق می‌یابد که احزاب بتوانند به طور آزادانه در سازمان‌دهی مشارکت سیاسی، رقابت انتخاباتی و نمایندگی مطالبات اجتماعی ایفای نقش کنند.

چالش‌های ساختاری و حقوقی‌تحزب در جمهوری اسلامی ایران

در این مبحث حق‌تحزب در چارچوب نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران مورد تحلیل قرار می‌گیرد. قانون اساسی با شناسایی آزادی تشکیل احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی، اصل مشارکت سازمان‌یافته شهروندان در حیات سیاسی را به رسمیت شناخته و آن را در چارچوب موازین قانونی و اصول بنیادین نظام تنظیم کرده است. در ادامه این مبنا، قوانین عادی مرتبط با فعالیت احزاب و تشکّل‌های سیاسی شرایط تأسیس، فعالیت و نظارت بر این نهادها را تعیین کرده‌اند. در این چارچوب، احزاب به عنوان یکی از ابزارهای مشارکت سیاسی می‌توانند در سامان‌دهی رقابت‌های انتخاباتی، بیان مطالبات اجتماعی و تقویت ارتباط میان جامعه و نهادهای حاکمیتی نقش ایفا کنند. با این حال، فعالیت حزبی در عمل تحت تأثیر مجموعه‌ای از الزامات قانونی، ساختارهای نظارتی و شرایط سیاسی قرار دارد که دامنه و کارکرد آن را شکل می‌دهد. از این رو، تحلیل حقوقی حق‌تحزب در جمهوری اسلامی ایران مستلزم بررسی همزمان مبانی قانونی، سازوکارهای اجرایی و محدودیت‌های نهادی موجود در نظام حقوقی کشور

است. این بررسی زمینه فهم دقیق تر جایگاه احزاب در فرآیند مشارکت سیاسی و انتخابات را فراهم می‌آورد. (نقیب‌زاده و سلیمانی، ۱۳۹۸: ۷۶)

چالش‌های سیاسی و فرهنگی

در کنار چالش‌های تقنینی و نهادی، نظام تحزب در جمهوری اسلامی ایران با مجموعه‌ای از چالش‌های سیاسی و فرهنگی نیز مواجه است که ریشه در ساختارهای تاریخی، الگوهای رفتاری سیاسی و نگرش‌های اجتماعی نسبت به فعالیت حزبی دارد. تحزب به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای سازمان‌دهنده مشارکت سیاسی، نیازمند بسترهای فرهنگی و اجتماعی مناسب برای شکل‌گیری و تداوم فعالیت است. در جوامعی که فرهنگ سیاسی مبتنی بر مشارکت سازمان‌یافته، رقابت برنامه‌محور و پذیرش تکثر سیاسی نهادینه نشده باشد، احزاب سیاسی معمولاً با دشواری‌های جدی در جذب اعضا، تداوم فعالیت و ایفای نقش مؤثر در فرآیندهای سیاسی مواجه می‌شوند. از این رو، بررسی وضعیت تحزب در ایران بدون توجه به زمینه‌های سیاسی و فرهنگی حاکم بر جامعه و ساختار قدرت، تحلیلی ناقص و ناکافی خواهد بود. (مدیرشانه‌چی، ۱۳۹۹: ۹۱)

یکی از مهم‌ترین چالش‌های فرهنگی در این حوزه، غلبه الگوهای فردمحور در رقابت‌های سیاسی و انتخاباتی است. در بسیاری از انتخابات در ایران، رقابت‌ها بیشتر حول شخصیت‌های سیاسی و شبکه‌های غیررسمی شکل می‌گیرد تا برنامه‌ها و ساختارهای حزبی. این وضعیت موجب شده است که احزاب سیاسی در بسیاری از موارد نقش حاشیه‌ای در فرآیندهای انتخاباتی ایفا کنند و فعالیت‌های سیاسی به صورت ائتلاف‌های موقت یا جریان‌های غیرنهادمند سامان یابد. افزون بر این، سابقه تاریخی بی‌ثباتی احزاب در ایران و تجربه انحلال یا توقف فعالیت برخی تشکلهای سیاسی در دوره‌های مختلف تاریخی، در شکل‌گیری نوعی بی‌اعتمادی اجتماعی نسبت به کارآمدی و پایداری احزاب سیاسی مؤثر بوده است. این عوامل فرهنگی و تاریخی موجب شده‌اند که فرهنگ تحزب به عنوان یک شیوه پایدار مشارکت سیاسی به طور کامل در ساختار سیاسی و اجتماعی کشور نهادینه نشود. از منظر سیاسی نیز، محدود بودن فرصت‌های نهادی برای مشارکت پایدار احزاب در فرآیند تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری می‌تواند بر کارآمدی نظام تحزب تأثیرگذار باشد. در بسیاری از نظام‌های دموکراتیک، احزاب نه تنها در رقابت‌های انتخاباتی بلکه در فرآیندهای سیاست‌گذاری، تدوین برنامه‌های حکمرانی و شکل‌دهی به ائتلاف‌های حکومتی نقش مؤثری ایفا می‌کنند. در حالی که در ایران، نقش احزاب در ساختار رسمی قدرت و فرآیندهای سیاست‌گذاری به صورت محدودتری تعریف شده است و بسیاری از کنش‌های سیاسی در قالب شبکه‌های غیررسمی یا جریان‌های سیاسی فاقد ساختار حزبی پایدار صورت می‌گیرد. بنابراین، تقویت فرهنگ سیاسی مبتنی بر مشارکت سازمان‌یافته، ارتقای آگاهی عمومی نسبت به کارکردهای احزاب، و ایجاد فرصت‌های بیشتر برای حضور مؤثر احزاب در فرآیندهای سیاسی می‌تواند در کاهش چالش‌های سیاسی و فرهنگی تحزب و توسعه نهادهای میانجی در جامعه مدنی ایران نقش مهمی ایفا کند.

حق تحزب در اسناد بین‌المللی حقوق بشر

حق تحزب در نظام حقوق بین‌الملل حقوق بشر به عنوان یکی از جلوه‌های اساسی آزادی‌های سیاسی و از عناصر بنیادین مشارکت شهروندان در اداره امور عمومی شناخته می‌شود. این حق در واقع بخشی از آزادی تشکل‌ها محسوب می‌شود که به افراد امکان می‌دهد برای پیگیری اهداف سیاسی و مشارکت در فرآیندهای حکمرانی به صورت سازمان‌یافته گرد هم آیند. در چارچوب حقوق عمومی معاصر، احزاب سیاسی نقش واسطه میان جامعه مدنی و ساختار قدرت را ایفا می‌کنند و از طریق سازمان‌دهی مطالبات اجتماعی و ارائه برنامه‌های سیاسی در فرآیندهای انتخاباتی و تصمیم‌گیری عمومی مشارکت دارند. از همین رو اسناد بین‌المللی حقوق بشر به طور گسترده بر تضمین آزادی تشکل‌ها و امکان تشکیل احزاب سیاسی تأکید کرده‌اند. شناسایی

این حق در سطح بین المللی به معنای پذیرش این اصل است که مشارکت سیاسی مؤثر بدون وجود تشکل های سیاسی سازمان یافته با دشواری های جدی مواجه خواهد شد. (میرمحمدی، ۱۳۹۰: ۶۷)

یکی از مهم ترین اسناد بین المللی در این زمینه اعلامیه جهانی حقوق بشر مصوب سال ۱۹۴۸ است. در ماده ۲۰ این اعلامیه مقرر شده است که هر شخصی حق دارد آزادانه مجامع و جمعیت های مسالمت آمیز تشکیل دهد و هیچ کس را نمی توان مجبور به عضویت در جمعیتی کرد. این ماده پایه حقوقی آزادی تشکل ها را در نظام حقوق بشر بین المللی بنیان نهاده است و زمینه حقوقی لازم برای تشکیل احزاب سیاسی را فراهم می کند. علاوه بر این ماده ۲۱ اعلامیه جهانی حقوق بشر به حق مشارکت شهروندان در اداره امور عمومی کشور خود اشاره کرده و تصریح می کند که هر شخصی حق دارد مستقیماً یا از طریق نمایندگان آزادانه انتخاب شده در حکومت کشور خود مشارکت داشته باشد. ارتباط میان این دو ماده نشان می دهد که آزادی تشکل احزاب و مشارکت در انتخابات از منظر حقوق بین الملل به عنوان حقوقی مکمل و مرتبط با یکدیگر تلقی می شوند. (شجاعی، ۱۳۹۲: ۸۸)

در سطح اسناد الزام آور بین المللی نیز حق تحزب مورد شناسایی قرار گرفته است. میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی مصوب سال ۱۹۶۶ در ماده ۲۲ به صراحت آزادی تشکل ها را به رسمیت می شناسد و اعلام می کند که هر شخصی حق آزادی تشکل با دیگران از جمله حق تشکیل و عضویت در اتحادیه ها را دارد. گرچه در متن ماده واژه حزب سیاسی به طور صریح ذکر نشده است اما تفسیرهای حقوقی ارائه شده توسط کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد این ماده را شامل حق تشکیل احزاب سیاسی نیز دانسته اند. افزون بر این ماده ۲۵ همین میثاق حق مشارکت شهروندان در اداره امور عمومی و حق انتخاب کردن و انتخاب شدن در انتخابات ادواری و واقعی را مورد تأکید قرار می دهد. پیوند میان ماده ۲۲ و ماده ۲۵ نشان می دهد که آزادی فعالیت احزاب سیاسی به عنوان یکی از ابزارهای تحقق مشارکت سیاسی در چارچوب انتخابات آزاد و رقابتی مورد حمایت حقوق بین الملل قرار گرفته است. (امین، ۱۳۸۳: ۳۱)

در اسناد منطقه ای حقوق بشر نیز حق تحزب به عنوان یکی از عناصر مهم دموکراسی مورد توجه قرار گرفته است. برای نمونه ماده ۱۱ کنوانسیون اروپایی حقوق بشر مصوب ۱۹۵۰ آزادی اجتماعات و تشکل ها را تضمین کرده و به طور خاص از حق تشکیل و عضویت در انجمن ها برای اهداف سیاسی حمایت می کند. همچنین در رویه قضایی دیوان اروپایی حقوق بشر بارها بر اهمیت احزاب سیاسی در نظام دموکراتیک تأکید شده است. این دیوان در آرای متعدد بیان کرده است که احزاب سیاسی یکی از مهم ترین ابزارهای تحقق کثرت گرایی سیاسی و تضمین مشارکت شهروندان در اداره امور عمومی هستند. در نتیجه هرگونه محدودیت بر فعالیت احزاب باید بر اساس قانون باشد و ضرورت آن در جامعه دموکراتیک اثبات شود. این رویکرد نشان دهنده جایگاه ویژه آزادی فعالیت حزبی در نظام حقوق بشر منطقه ای و بین المللی است. (زیباکلام و مقتدایی، ۱۳۹۳: ۵۴)

علاوه بر اسناد مذکور برخی اسناد تکمیلی نیز بر اهمیت نقش احزاب در تحقق انتخابات آزاد و منصفانه تأکید کرده اند. برای مثال سند کنهناگ سازمان امنیت و همکاری در اروپا مصوب ۱۹۹۰ تصریح می کند که دولت ها باید شرایط لازم برای فعالیت آزاد احزاب سیاسی و رقابت عادلانه در انتخابات را فراهم کنند. همچنین در تفسیر عمومی شماره ۲۵ کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد درباره ماده ۲۵ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی بیان شده است که دولت ها باید فرصت برابر برای احزاب سیاسی و نامزدهای انتخاباتی در فرآیند رقابت انتخاباتی فراهم کنند. این تفسیرها نشان می دهد که در نظام حقوق بشر بین المللی حق تحزب تنها به معنای امکان تشکیل حزب نیست بلکه شامل تضمین شرایطی است که احزاب بتوانند به طور مؤثر در فرآیندهای انتخاباتی و رقابت سیاسی مشارکت داشته باشند. (فاطمیان، ۱۳۹۴: ۲۲)

از منظر نگارنده بررسی اسناد بین المللی حقوق بشر نشان می دهد که حق تحزب در حقوق بین الملل به عنوان بخشی از منظومه حقوق مشارکت سیاسی تلقی می شود و ارتباطی ساختاری با اصل انتخابات آزاد و منصفانه دارد. مقرراتی مانند مواد ۲۰ و ۲۱ اعلامیه جهانی حقوق بشر و مواد ۲۲ و ۲۵ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی نشان می دهند که آزادی تشکیل احزاب و حق مشارکت در انتخابات دو رکن مکمل در تحقق حاکمیت مردم محسوب می شوند. در نتیجه دولت ها نه تنها موظف به شناسایی حقوقی آزادی تشکیل احزاب هستند بلکه باید با ایجاد چارچوب های قانونی شفاف و سازوکارهای نهادی مناسب زمینه فعالیت مؤثر و رقابت برابر احزاب در فرآیندهای انتخاباتی را نیز فراهم سازند. این برداشت حقوقی می تواند مبنایی برای تحلیل تطبیقی وضعیت حق تحزب در نظام حقوقی ایران و ارزیابی میزان انطباق آن با استانداردهای حقوق بین الملل حقوق بشر قرار گیرد.

نتیجه گیری

مقاله حاضر با عنوان «چالش های حق تحزب در دوره مشروطه و جمهوری اسلامی ایران با تأکید بر انتخابات آزاد و منصفانه» با این پیش فرض بنیادین آغاز شد که تحزب سیاسی، صرفاً یکی از مظاهر آزادی های عمومی نیست، بلکه از مهم ترین ابزارهای حقوقی و نهادی برای تحقق مشارکت سیاسی مؤثر، رقابت انتخاباتی واقعی و نظارت اجتماعی بر قدرت عمومی است. در این پژوهش، حق تحزب به عنوان حقی مرکب و چندلایه تحلیل شد؛ حقی که از یک سو با آزادی بیان، آزادی اجتماعات، آزادی تشکله ها و حق مشارکت سیاسی پیوند دارد و از سوی دیگر، بدون تضمین های نهادی و قانونی لازم، نمی تواند به صورت مؤثر در خدمت انتخابات آزاد و منصفانه قرار گیرد. بنابراین، مسئله اصلی تحقیق این بود که حق تحزب در نظام حقوقی و سیاسی ایران، به ویژه در دو مقطع مهم مشروطه و جمهوری اسلامی ایران، با چه چالش هایی مواجه بوده و این چالش ها چه تأثیری بر تحقق انتخابات آزاد و منصفانه برجای گذاشته است.

هدف اصلی این تحقیق، تحلیل وضعیت حقوقی، اجتماعی و سیاسی حق تحزب در ایران و شناسایی چالش ها، کاستی ها و فرصت های موجود در این حوزه بود. در کنار این هدف کلی، پژوهش تلاش کرد نسبت میان تحزب و انتخابات آزاد و منصفانه را از منظر حقوق عمومی، حقوق بشر و تجربه تاریخی ایران بررسی کند. همچنین یکی از اهداف مهم تحقیق، تبیین این نکته بود که فقدان یا ضعف نظام حزبی نهاده شده، چگونه می تواند موجب شخص محور شدن رقابت های سیاسی، کاهش پاسخگویی نمایندگان، ضعف برنامه محوری، کاهش شفافیت انتخاباتی و تضعیف جامعه مدنی شود. بدین ترتیب، رساله حاضر کوشید تحزب را نه صرفاً به عنوان موضوعی سیاسی، بلکه به عنوان نهادی حقوقی و ساختاری مؤثر در کیفیت حکمرانی و سلامت انتخابات بررسی کند.

در سطح اهداف آرمانی، تحقیق بر این نکته تأکید داشت که توسعه فرهنگ دموکراسی، ارتقای آگاهی عمومی درباره اهمیت حق تحزب و تقویت جامعه مدنی، از لوازم بنیادین نهاده سازی مشارکت سیاسی در ایران است. تجربه تاریخی نشان می دهد هرگاه مشارکت سیاسی شهروندان صرفاً در قالب حضور فردی و غیرسازمان یافته در انتخابات تعریف شود، امکان تبدیل مطالبات عمومی به برنامه های منسجم سیاسی کاهش می یابد. در مقابل، احزاب می توانند میان جامعه و حکومت نقش واسطه ایفا کرده و مطالبات پراکنده اجتماعی را در قالب برنامه های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و حقوقی صورت بندی کنند. از این منظر، تقویت حق تحزب به معنای تقویت ظرفیت جامعه برای مشارکت آگاهانه، مستمر و مسئولانه در تعیین سرنوشت سیاسی خویش است.

از حیث اهداف ویژه، پژوهش حاضر در پی آن بود که موانع قانونی، ساختاری، تاریخی و فرهنگی موجود بر سر راه تشکیل و فعالیت احزاب سیاسی در ایران را شناسایی کند. بررسی ها نشان داد که در هر دو دوره مورد مطالعه، یعنی مشروطه و جمهوری اسلامی ایران، نوعی فاصله میان شناسایی حقوقی آزادی های سیاسی و تحقق عملی تحزب وجود داشته است. در دوره مشروطه، هرچند زمینه های قانونی و اجتماعی برای پیدایش انجمن ها، جمعیت ها و احزاب سیاسی فراهم شد، اما ضعف نهادهای پایدار، بی ثباتی

سیاسی، مداخلات قدرت‌های داخلی و خارجی و فقدان سنت حزبی مستقر، مانع از تثبیت احزاب نیرومند و برنامه‌محور گردید. در جمهوری اسلامی ایران نیز با وجود شناسایی اصل آزادی احزاب در قانون اساسی و تصویب قوانین عادی مربوط به فعالیت احزاب، چالش‌های تقنینی، نهادی، اجرایی و فرهنگی همچنان مانع ایفای کامل نقش احزاب در رقابت سیاسی و انتخابات شده است. یکی از پرسش‌های اصلی تحقیق این بود که وضعیت کنونی حق تحزب در ایران چگونه است. یافته‌های پژوهش نشان داد که حق تحزب در ایران از حیث مبنای حقوقی، دارای پشتوانه قانونی قابل توجهی است؛ زیرا اصل بیست و ششم قانون اساسی، آزادی تشکیل احزاب، جمعیت‌ها و انجمن‌های سیاسی را به رسمیت شناخته و قانون نحوه فعالیت احزاب و گروه‌های سیاسی نیز چارچوب حقوقی مشخصی برای تأسیس، فعالیت، نظارت و انحلال احزاب مقرر کرده است. با این حال، وضعیت عملی تحزب نشان می‌دهد که وجود مقررات قانونی به تنهایی برای تحقق تحزب مؤثر کافی نیست. حق تحزب زمانی به صورت واقعی محقق می‌شود که احزاب از استقلال، امنیت فعالیت، دسترسی منصفانه به رسانه‌ها، منابع مالی شفاف، امکان رقابت برابر و نقش مؤثر در انتخابات برخوردار باشند.

پرسش دیگر تحقیق ناظر بر عوامل مؤثر بر توسعه یا محدودیت حق تحزب در ایران بود. نتیجه پژوهش نشان داد که این عوامل را نمی‌توان صرفاً در حوزه حقوقی جست‌وجو کرد، بلکه باید آنها را در پیوند میان حقوق، سیاست، تاریخ و فرهنگ تحلیل نمود. از یک سو، قوانین و نهادهای رسمی، حدود فعالیت احزاب را تعیین می‌کنند و از سوی دیگر، فرهنگ سیاسی، تجربه تاریخی، میزان اعتماد عمومی به احزاب، ساختار قدرت و الگوی رقابت انتخاباتی، بر میزان اثرگذاری واقعی احزاب تأثیر می‌گذارند. بنابراین، محدودیت‌های تحزب در ایران پدیده‌ای تک‌عاملی نیست، بلکه حاصل ترکیب موانع حقوقی، ضعف نهادی، بی‌اعتمادی اجتماعی، شخص‌محوری سیاست و فقدان نظام حزبی پایدار است.

منابع

- اقبال، علیرضا (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر تشکیل سرمایه و تفکر اقتصادی احزاب و گروه‌های سیاسی در ایران، تهران، چاپخس.
- بهار، ملک‌الشعرا (۱۳۹۲). تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، جلد دوم، چاپ هفتم، امیرکبیر، تهران.
- جعفری، محمدحسین؛ بیدکی، سیدمحمدرضا و کمالیان، علی‌محمد (۱۳۹۷). اصل برابری در قوانین انتخاباتی جمهوری اسلامی ایران در مقایسه با معیارهای انتخابات آزاد و منصفانه، یزد، انتشارات نیکوروش.
- چراغی، حسین (۱۳۹۴). موانع سیاسی شکل‌گیری احزاب سیاسی ایران قبل از انقلاب اسلامی، تهران، تحسین.
- خانیک، هادی (۱۳۹۷). قدرت، جامعه مدنی و مطبوعات، چاپ اول، تهران.
- شادلو، عباس (۱۳۹۷). اطلاعاتی درباره احزاب و جناح‌های سیاسی ایران امروز، تهران، چاپ پنجم.
- قاضی شریعت‌پناهی، ابوالفضل (۱۳۹۵). بایسته‌های حقوق اساسی، تهران، میزان، چاپ بیست و هفتم.
- مدنی، جلال‌الدین (۱۳۹۱). تاریخ سیاسی معاصر ایران، جلد ۱، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- گودوین-گیل، گای (۱۳۹۰). انتخابات آزاد و منصفانه در حقوق رویه‌ی بین‌المللی به انضمام قانون انتخابات مجلس شورای اسلامی ایران، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش. (ترجمه جمال سیفی و قاسم زمانی)
- گودوین-گیل، گای (۱۳۹۶). انتخابات آزاد و منصفانه در حقوق و رویه‌ی بین‌المللی، تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش. (زیر نظر اتحادیه بین‌المجالس)
- نوروزیان، حمیدرضا و نوروزیان، محمد (۱۳۹۳). تحلیل جایگاه اصول حاکم بر انتخابات آزاد و منصفانه در قانون انتخابات مجلس شورای اسلامی، تهران، انتشارات مجد.

References

- Eghbali, Alireza. (2012). An Introduction to Capital Formation and the Economic Thought of Political Parties and Groups in Iran. Tehran: Chapakhsh. [In Persian]
- Bahar, Mohammad-Taqi (Malek al-Shoara). (2013). A Brief History of Political Parties in Iran (Vol. 2, 7th ed.). Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Jafari, Mohammad-Hossein, Bidaki, Seyyed Mohammad-Reza, & Kamalian, Ali-Mohammad. (2018). The Principle of Equality in the Electoral Laws of the Islamic Republic of Iran Compared with the Standards of Free and Fair Elections. Yazd: Nikouresh Publications. [In Persian]
- Cheraghi, Hossein. (2015). Political Obstacles to the Formation of Political Parties in Iran before the Islamic Revolution. Tehran: Tahsin. [In Persian]
- Khaniki, Hadi. (2018). Power, Civil Society, and the Press (1st ed.). Tehran. [In Persian]
- Shadlou, Abbas. (2018). Information on Political Parties and Factions in Contemporary Iran (5th ed.). Tehran. [In Persian]
- Ghazi Shariat-Panahi, Abolfazl. (2016). Essentials of Constitutional Law (27th ed.). Tehran: Mizan. [In Persian]
- Madani, Jalal al-Din. (2012). Contemporary Political History of Iran (Vol. 1). Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
- Goodwin-Gill, Guy. (2011). Free and Fair Elections in International Law and Practice, with the Electoral Law of the Islamic Consultative Assembly of Iran. Translated by Jamal Seifi and Ghasem Zamani. Tehran: Shahr-e Danesh Institute for Legal Studies and Research. [In Persian]
- Goodwin-Gill, Guy. (2017). Free and Fair Elections in International Law and Practice. Under the supervision of the Inter-Parliamentary Union. Tehran: Shahr-e Danesh Institute for Legal Studies and Research. [In Persian]
- Norouzian, Hamid-Reza, & Norouzian, Mohammad. (2014). An Analysis of the Position of the Principles Governing Free and Fair Elections in the Electoral Law of the Islamic Consultative Assembly. Tehran: Majd Publications. [In Persian]